

Hak Sarhoşları: Tasavvuf Düşüncesine Giriş (Kitap İncelemesi)

Jaakko Hämeen-Anttila | Çev. Esko Naskali - Mehmet Sümer | İstanbul: Fidan Yayınları, 2022, 272 s. | ISBN 978-605-70497-5-9

Kübra ZÜMRÜT ORHAN*

Önsözünden 2002 yılında yazıldığı anlaşılan eser,¹ aradan yirmi yıl geçtikten sonra Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır. Finlandiyalı bir akademisyen olan ve daha çok klasik Arap ve Fars edebiyatıyla ilgilenen Hämeen-Anttila, hâlen Edinburgh Üniversitesinde İslâm ve Orta Doğu Çalışmaları bölümünde araştırmalarına devam etmektedir. Yazarın Helsinki Üniversitesinde verdiği İslâm tasavvufu derslerinde şekillenmeye başlayan bu eserin kaleme alınış gayelerinden biri, üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmasıdır (s. 10). Bizi bu kitap üzerine bir değerlendirme yazısı yazmaya sevk eden sâik de tam olarak budur. Ders kitabı olarak kullanılması gayesiyle Finlandiya’da yazılan bir kitap Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinde de ders kitabı olarak kullanılabilir mi? Ya da bu kitaptan ülkemizdeki akademisyenler ve öğrenciler hangi açılardan, ne kadar istifade edebilir? Bu yazıda kitabın güçlü ve zayıf yönlerine işaret edilerek bu sorulara cevap aranacaktır.

Kitap dört ana bölümden meydana gelmektedir. “Kelimeler Ancak Bir Perdedir” başlığını taşıyan ilk bölümde tasavvufun temeli, ana kavramları, tasavvufî hâller ve makâmlar, sûfî psikolojisi gibi konular ele alınmıştır. “Sûfî Ritüelleri” başlıklı ikinci bölümde başta ibâdetler olmak üzere zikir, sema, halvet gibi uygulamalar ve veli kavramı üzerinde durulmuştur. Kitabın “Tasavvuf Tarihi”ne ayrılan üçüncü bölümünde hem tasavvufun kökenine dâir çeşitli iddialara hem de başlangıçtan günümüze kadar bütün bir tasavvuf tarihine özet olarak değinilmiştir. Bu esnada tarikatların doğuşundan ve belli başlı bazı tarikatlardan da kısaca söz edilmiştir. “Üç Yol” başlığını taşıyan dördüncü ve son bölümde ise ilk olarak “Aşkın Yolu” alt başlığıyla Mevlânâ’nın, ardından “Bilginin Yolu” başlığıyla İbnü’l-Arabî’nin hayatı ve tasavvuf anlayı ele alınmıştır. Üçüncü yolun ne olduğuna dair başlık bulunmamasıyla birlikte bu iki sûfînin ardından Kalenderîlerden ve onların tasavvuf anlayışlarından bahsedilmesi, üçüncü yolun Kalenderîlerin yolu olduğunu düşündürür. Ayrıca

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, kubrazumrutorhan@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6286-0589, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 01/02/2023, Accepted/Kabul Tarihi: 11/03/2023, Published/Yayın Tarihi: 18/03/2023.

¹ Jaakko Hämeen-Anttila, *Jumalasta juopuneet. Islamın mystiikan* käsikirja. Basam Books, 2002.

bu bölümde tasavvufî şiirin tarihine, Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr, Gazâlî, Rûzbihân-ı Baklî gibi meşhur sûfilere yer verilmiştir. Yazar kitabını, tasavvuf karşıtlarından, günümüzde yaşayan sûfilerden ve tasavvuf ile Hristiyan mistisizmi arasındaki benzerliklerden bahsederek sonlandırmıştır.

Öncelikle kitabın en güçlü yanının sağlam kurgusu olduğu söylenebilir. Yazar ele aldığı hemen tüm alt başlıkların birbiriyle irtibatını kurarak bütünlüklü bir anlatı sunmaktadır. Dolayısıyla okur, kitaptaki bilgilerin nasıl bir ana fikir etrafında birleştiğini de görebilmektedir. Tasavvufa ilişkin herhangi bir bilgisi olmayan bir okur, nispeten küçük hacimli sayılabilecek bu kitabı okumakla tasavvufun ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, temel meselelerinin ve önemli şahsiyetlerinin kimler olduğu, tarihi süreç içerisinde tasavvufta ne gibi değişimler yaşandığı gibi pek çok konuda bilgi edinecektir. Bu anlamda kitap başarılı kabul edilebilir. Ancak yine de aşağıda tafsilatıyla ele alınacak önemli bazı hususlar sebebiyle yazarın pek çok yorum ve iddiasına ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Kitabın diğer bir olumlu özelliği yazarın akıcı üslubudur. Her ne kadar orijinalini görmemiş olsak da -zaten eserin orijinal dili olan Finceyi bilmediğimiz için görmemiz bir anlam ifade etmezdi- Fince aslından yapılan bu tercümesini okuduğumuzda eserin kolay okunan ve çoğunlukla kolay anlaşılabilir bir üslupla yazıldığını tahmin etmekteyiz. Bunda mütercimlerin de önemli bir katkısı olduğu muhakkaktır. Fakat zaman zaman tercümeden kaynaklanan birtakım problemlerle karşılaşmaktadır. Bunlara daha sonra işaret edilecektir.

Bir diğer olumlu özellik, yazarın tasavvufun çeşitli konularını ele alırken Alâüddevlî-i Simnânî'nin (ö. 736/1336) görüşlerine de başvurmasıdır. Simnânî, tasavvufun pek çok meselesine önemli yorumlar getirmiş velûd bir müellif sûfi olmakla birlikte henüz Türk ilahiyat akademisinde yeterince tanınmış değildir. Bu sebeple, Türkiye'de ders kitabı olarak okutulması planlanarak yazılan eserlerde onun görüşlerine atıf yapılması pek rastlamadığımız bir durumdur. Bu kitapta kendisine sıklıkla müracaat ediliyor olması, onun ülkemize kıyasla Batı'da daha fazla okunduğuna ve tanındığına işaret sayılabilir. Bu kitaptan Türk okurunun da istifade etmesi, ülkemizde Simnânî'nin tanınmasına katkı sağlayabilir.

Kitabın zayıf yanlarından bahsetmeye, eser boyunca nadiren dipnotla karşılaştığımızı ve bunların büyük bir kısmının da çevirenin notu olduğunu belirterek başlayalım. Değinmek istediğimiz ilk husus tasavvuf tarihinin dönemlendirilmesine dairdir. Tasavvuf tarihini önce "zühd, sûfilik ve mistik felsefe (irfân)" olmak üzere üç döneme ayıran Hâmeen-Anttila, sûfilik dönemini de "klasik sûfilik" ve "tarikât sûfliği" şeklinde ikiye ayırır. Her bir dönem arasında bazı farklar olduğu kabulünden hareketle böyle bir dönemlendirme yapan Hâmeen-Anttila'ya, göre bu, katı bir dönemlendirme değildir ve sınırları da çok keskin değildir. Ona göre esasen bu üç dönem iç içe geçmiştir. Burada en çok dikkatimizi çeken husus, yazarın salt zühd ile zühdün karıştığı tasavvuf arasındaki farka dair iddiasıdır. Buna göre tasavvufta zühd bir araç olarak görülürken zühd hareketinde bu bir amaçtır (s. 19-20). Esasen bu, tartışmaya açık bir

yorumdur zira Hâmeen-Anttila'nın zühd dönemi olarak kabûl ettiği dönemde de -onun kullandığı anlamıyla-² zühdün bir gaye değil araç olduğunu gösteren çok sayıda örnek vardır.³ Öte yandan tasavvuf tarihinin hangi dönemlere ayrılacağı, üzerinde hâlen ittifak edilememiş bir meseledir. Bu konuda Hâmeen-Anttila'nın, Türkiye'deki tasavvuf akademisinde de çok fazla tartışılmadan kabûl edilen dönemlendirmeye yakın bir bakış açısını benimsediği görülmektedir.⁴

Bu meselenin yanı sıra kitap boyunca pek çok mühim konuda yazarın tartışmaya açık yorumları ve delillendirilmesi gereken iddialarıyla karşılaşırız:⁵ Şu cümleler buna örnektir: “İslâm'ı yeni kabûl etmiş halk, kendi eski inançlarını tasavvufa taşımıştır. **Başlangıçta sadece sufi kurallarını uygulamışlardır, şeriat kanunları (fıkıh) sonradan gelmiştir.** Çoğu defa şeriat kanunlarının gelişi birkaç nesil sürmüştür” (s. 26). “Örneğin İbrahim b. Edhem'in (öl. 776) uyanış hikâyesi **doğrudan** Gautama Buddha'nın uyanış hikâyesidir” (s. 27). “Kabz, **çoğuna göre psikolojik bunalım ile ayındır** ve bu hâlin gerekliliği konusunda hararetli tartışmalar vardır” (s. 54). “Tasavvufun teorik yanı, teosofi (irfân) alanında öyle vurgulanmıştır ki pratikle bağlantısı bazen kırılma noktasına gelecek kadar zayıflamış ve **sufilik, tasavvufu vurgulayan felsefe teorileri hâline gelmiştir**” (s. 67). “**Mekke'ye yapılan hacca sufiler çoğu zaman olumsuz bakmışlardır. Onun yerine gayr-i resmi haccı, yani meşhur bir sufi türbesine veya hayattaysa meşhur bir sufünün yanına gitmeyi tercih ederler**” (s. 67). “Mevlânâ'ya göre **Tanrı'nın özü aşktır** ve onun cemali kâmil bir sufide tecelli eder” (s. 166). “Bununla beraber **bütün tasavvufta belli bir antinomizme (ibaha) doğru bir meyil vardı. Örneğin Hucviri *Keşfü'l-Mahcûb* adlı eserinde tasavvufu o zamanın ortodoksisıyla uyumlu hâle getirmeye çalışır ama buna rağmen dinin zahiri şekillerinden söz ederken sık sık onları dinin spiritüel manası ile karşılaştırır ve öyle görünüyor ki zahiri şekilleri bir kenara iter ve çoğu defa onları lüzumsuz olarak niteler**” (s. 189). Kitapta, buna benzer çok sayıda iddia ve yorum yer alır. Bu cümlelerin son derece sübjektif, tartışmaya açık, temellendirilmeye muhtaç iddialar taşıdığı âşikârdır.

Yukarıdaki cümlelerde de bir örneği görüldüğü üzere kitapta, tasavvufun diğer inanç ve felsefelerden etkilenmiş olabileceği vurgusu dikkat çeker. Pek çok meseleyi ele alırken yazar,

² Burada yazarın zühd kavramını dar anlamıyla yani dünyaya değer vermemek anlamıyla kullandığı anlaşılmaktadır. Kavramın dar ve geniş anlamlarına dair ayrıntılı bir tahlil için bk. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat-Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 42-51.

³ Başta Râbia el-Adeviyye olmak üzere pek çok zâhid için dünyâyı terk etme anlamıyla zühd bir amaç değil araçtır. Ayrıntılı bilgi ve konuya dair değerlendirmeler için bk. Nedim Tan, *Bir Dînî İdealin İfade Biçimleri-Râbia el-Adeviyye'den Kalanlar* (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2020), 31-51.

⁴ Farklı bir dönemlendirme önerisi için bk. Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 1-29. Ayrıca bk. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat-Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 31-41.

⁵ Doğrudan yapılan alıntılarda kitaptaki imlaya bağlı kalınmıştır, vurgular bize âittir.

konunun örneğin Hristiyanlıkla, Platonculukla ya da Stoacılıkla irtibâtını kurmaktadır. Şu cümleler de buna örnektir: “Marifeti elde etmek, aslında yeniden hatırlamak anlamındadır. **Marifetin bu anlamı Platon’dan gelir.** Çünkü Platon’a göre insanda ideal dünyadan bir bilgi vardır. İnsanın sadece bunu hatırlaması gerekir” (s. 23). Platon’un düşüncesiyle sûffilerin bakış açısı arasında benzerlik bulunması bunun Platon’dan alındığını söylemek için yeter sebep değildir. Zira birbirinden etkilenmeden de insanlar benzer düşüncelere ulaşabilmektedir. Birkaç örnek daha zikretmek gerekirse: “Tasavvufta olan bazı asıl unsurlar da belki daha önceki dinlerden kalma törelerdir. Örneğin tasavvufta çok yaygın olan ve birçok ilahiyatçının kabul ettiği semâ ederek kendinden geçme (ekstaz/vecd) eski dinlerdeki Diyonisos şenliklerine ve Eski Yunan tanrılarının kült müziğine bağlı olabilir” (s. 26). “İbn Atâullah’ın belirlediği bu seviyeler, Doğu kiliselerinde kullanılan İsa duasını hatırlatır. Bu dua formülünde bilinçli tekrarlama, nefes alma veya kan dolaşımı benzeri bilinçsiz faaliyetler gibi sonuçlanır. Zikrin, bu İsa duası ile ve Hindistan’daki “mantra”larla tarihsel bir bağı olması gerekir” (s. 71). Kitap boyunca bunlara benzer pek çok örnekle karşılaşılır. (Diğer bazı örnekler için bk. s. 37, 43, 51, 63, 80, 81, 82, 87).

Bununla birlikte yazar, tasavvufun bütünüyle yabancı etkilerin ürünü olduğu iddiasını açıkça reddeder (s. 245). Tasavvuf tarihini ele alırken tasavvufun Hristiyanlık ya da Hint etkisiyle ortaya çıktığına dair hipotezleri inceleyen Hämeen-Anttila, bu iddiaların doğru olmadığını savunur. Öte yandan, zaman zaman başka din mensuplarının ya da filozofların İslâm tasavvufundan etkilendiğini de dile getirir. “Bu metaforu Avilalı Terasa (ö. 1582) sonradan Hristiyan mistisizminde kullandı” (s. 44) cümlesi buna örnek verilebilir. Bir diğer örnek de şöyledir: “Fransız filozof Simone Weil, çok şaşırtıcı bir şekilde tasavvufa kapılmış olarak şöyle diyor: “Ben ancak günahı ve hatayı yaratmış olan bir gölgeyim. Günah ve hata Tanrı’dan yansıyan ışığı durduruyorlar.” Bu cümle tamamen tasavvuf teorisinden alınmış bir cümle olabilirdi” (s. 57, ayrıca bk. s. 202, 260-263).

Dikkatimizi en fazla çeken hususlardan biri de yazarın Sünnîlik ile tasavvuf arasında gözettiği ayrımdır. Yazar Sünnîliği İslâm’ın zâhirî şekli olarak anlayarak Sünnîliğin anlamını daraltır (s. 27). Onun “Aşağı yukarı tasavvufa dahil olan bütün zühd hareketleri sünnilikle çelişir”, “Aynı şekilde Tanrı ilişkisi sufilere sünnilerden ayırır” (s. 59) şeklindeki yorumları da bu anlayışının bir neticesidir. Oysa sünnîlik ile tasavvuf birbirinden farklı şeyler değildir. Bilakis tasavvuf Sünnîliğin bir yorumudur. Hicrî dördüncü ve beşinci asırlarda yazılmış olan temel tasavvuf eserlerinin en önemli gayelerinden biri tasavvufun Ehl-i sünnete uygunluğunu göstermektir. Başta Kelâbâzî’nin *et-Taarrufu* olmak üzere -ki bu eserin yarıya yakını itikâdî konularda sûffilerin Ehl-i sünnetle aynı görüşte olduğunu ispatlamaya ayrılmıştır- Serrâc’ın *el-Lüma*’ında, Kuşeyrî’nin *er-Risâle*’sinde ve Hucvîrî’nin *Keşfu’l-mahcûb*’unda bu durum açıkça

görülür.⁶ Hämeen-Anttila'nın tasavvuf ile Sünnîlik arasında böyle bir ayırım yapması, hem tasavvufu hem de Sünnîliği yanlış tanımladığını gösterir.

Yazarın isabetsiz yorumlar serdettiği bir diğer önemli konu da nübüvvet-velâyet ilişkisidir. Hämeen-Anttila, bazı sûfilerin velileri peygamberlerden üstün tuttuğunu iddia etmektedir. Daha da ötesi, bazı sûfilerin peygamberi sadece dinin zâhirine ilişkin bir mesaj getiren, kendisi bile dinin daha derin yorumunu anlamayan bir elçi olarak gördüğünü ileri sürmektedir. Ancak bu görüşlerini delillere dayandıramamaktadır (s. 92-93). Bu ve benzeri yorumlarından Hämeen-Anttila'nın sûfilerin nübüvvet-velâyet tartışmasına dâir sözlerinin bir kısmını yanlış anladığı/yanlış yorumladığı ortaya çıkmaktadır. Sözelimi yazar, Ebû Saîd el-Harrâz'a şöyle bir görüş atfeder: "Peygamberler evliyâdan üstün değildir, sadece görevleri farklıdır." Ancak bu iddiasını temellendirmek için herhangi bir kaynağa müracaat etmediği gibi Harrâz'ın hangi ifadelerinden hareketle böyle bir sonuca ulaştığına dâir de açıklama yapmaz.

Son olarak tercümeyle dair birkaç hususa işaret etmek yerinde olacaktır. Kitap genel itibariyle akıcı bir üsluba sahiptir. Bunda mütercimlerin önemli bir rol oynadığı âşikârdır zira kötü bir tercüme iyi bir kitabı okunmaz hâle getirebilir. Bununla birlikte yer yer tercümeden kaynaklanan ve okuyucuyu rahatsız eden bazı hususlarla karşılaşılır. Aslında bunların ortak noktası kavramların olduğu gibi bırakılmak yerine çevrilmeye çalışılmasıdır. Bunların başında kitap boyunca devamlı karşımıza çıkan "sarhoş sufiler" ifadesi gelir. Elbette burada sarhoş ifadesiyle kastedilenin mânevî sarhoşluk olduğu âşikârdır, zaten kitabın ismi de *Hak Sarhoşları* olarak tercüme edilmiştir fakat yine de bu tâbirin yerinde bir kullanım olmadığı kanaatindeyiz. Bunun yerine "sekr ehli sûfiler" ifadesinin kullanılması daha uygun olurdu zira tasavvufun temel kavramlarından olan *sekrin* tercüme edilmeden bırakılması daha yerinde olacaktır.

Olduğu gibi kullanılmayarak tercüme edilen bir diğer kavram vecddir. Kitap boyunca vecd yerine ekstaz/ekstazik kelimesiyle sıklıkla karşılaşılır. Ancak ekstaz kelimesi de Türk okuyucusunun âşinâ olduğu bir kelime değildir. Aksine tasavvuf okurları vecd kavramına daha fazla âşinâdır. Yine vizyon kelimesi de bilhassa Rûzbihân-ı Baklî'den bahsedilen bölümde (özellikle 232 ila 237. sayfalar) sürekli kullanılan bir kelime olup anlamayı kolaylaştırmak yerine zorlaştırmaktadır. Sûfilerin görmekle ilgili tecrübelerini ifâde eden bu kelimenin hangi kavramın yerine kullanıldığı zaman zaman belirsizleşir. Bazen tecellînin müşâhede etmeyi ifâde ettiği anlaşılırken bazen de vâkıa ya da rüyâ anlamında kullanıldığı görülür. Yerine göre müşâhede ya da rüyâ/vâkıa kavramlarının kullanılması çok daha uygun olacaktır. Bir diğer problemlili kullanım âyân-ı sâbite kavramında karşımıza çıkar. "Mahlûkatın varlığı başlangıçta **Tanrı'nın hatırasında olan** "sabit varlıklar" (a'yân-ı sâbite) biçimindeydi.

⁶ Ekrem Demirli de tasavvufun Cüneyd-i Bağdâdî ile başlayan dönemini "Sünnî Tasavvuf Dönemi" olarak adlandırır. Bk. Demirli, "Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu", 13-20.

... Bu sabit görüntüler bütün mahlukatın gerçek özüdürler ve görünen dünyâ, sadece kendileri de Tanrı olan **Tanrı'nın hatırasındaki** bu fikirlerin görüntüleridir” (s. 185). Türkçede hatıra kelimesinin, “Yaşanmış şeylerden zihinde kalan her türlü iz, hatırda kalan, hâfızada yaşamaya devam eden şey”⁷ olarak târif edildiği göz önünde bulundurulduğunda burada “Tanrı'nın hatırası” ifadesinin kullanılması uygun düşmemektedir. Bunun yerine “ilm-i ezeli” ya da “ilm-i ilâhî” kavramları kullanılabilir. Tercümede kullanılan “vokabüleri” (örnek olarak bk. s. 165, 170) sözcüğünün Türkçesinin kullanılması da tercihe şâyândır. Kitap boyunca karşımıza çıkan âyet atıflarında sadece sûre ve âyet numarasıyla yetinilmeyip sûre isminin de yazılmasının daha faydalı olacağını da belirtmek isteriz.

Sonuç olarak, “Türkiye’de tasavvufa dair yazılan ve üniversitelerde okutulan pek çok kitap varken Avrupa’daki öğrenciler için hazırlanmış bir kitabın Türkçeye çevrilmesine gerek var mıydı?” diye sorulacak olursa bu soruya net bir şekilde evet cevabını vermek zordur. Çünkü bu kitabın, ülkemizde yazılan kitaplara karşı bariz bir üstünlüğü yoktur. Benzer konular Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinde de konuşulmakta, tartışılmakta ve yazılmaktadır. Üstelik kitap, yukarıda zikretmeye çalıştığımız pek çok problemi hâizdir. Fakat mademki tercüme edilmiş, o zaman bu kitaptan kimin ne kadar istifade edebileceğine odaklanmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Burada öncelikle belirtilmesi gereken husus kitabın çeşitli açılardan tasavvufun anlaşılmasına katkı sağlamakla birlikte tasavvufa dair altyapısı olmayan okurun zihninde önemli soru işaretleri oluşturacağıdır. Bu sebeple kitabın daha çok tasavvufa dair yeterli bilgisi ve altyapısı olan okura hitap ettiğini, bu sebeple ilahiyat ve edebiyat fakültelerinde tasavvuf dersi almakta olan öğrencilerden ziyade akademisyenlere yararlı olabileceği ifade edilmelidir. Öğrencilerin ancak bir hoca nezaretinde ve eleştirel bir gözle okumak suretiyle bu eserden istifade etmeleri mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat-Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Demirli, Ekrem. “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/4 (Nisan 2016), 1-29.
- Hämeen-Anttila, Jaakko. *Jumalasta juopuneet: Islamin mystiikan käsikirja*. Basam Books, 2002.
- Kubbealtı Lügati*. <http://lugatim.com/s/hatıra> Erişim: 31.01.2023.
- Tan, Nedim. *Bir Dînî İdealin İfade Biçimleri-Râbia el-Adeviyye'den Kalanlar*. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2020.

⁷ Bk. *Kubbealtı Lügati*. <http://lugatim.com/s/hatıra> Erişim: 31.01.2023.